

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ.
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Οι σύντομες βιβλιογραφικές και ιστορικές έρευνες πολλών μελετητών κατά τα τελευταία χρόνια έχουν οδηγήσει, ασφαλώς, σε πολύ πιο βελτιωμένη εικόνα της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής του 18ου και του 19ου αιώνα. Το ίδιο ισχύει και για τις γνώσεις μας σχετικά με τα δύο σημαντικά τυπογραφεία ελληνικής ιδιοκτησίας στη Βενετία, τα τυπογραφεία των Γλυκῆδων και των Θεοδοσίου. Ωστόσο, καθώς η κύρια μέριμνα των βιβλιογράφων και των υπόλοιπων ερευνητών αφορά, σχεδόν αποκλειστικά, τη συμπλήρωση των πληροφοριών για την Ελληνική Βιβλιογραφία, πολύ λίγα βήματα έχουν γίνει προς την κατεύθυνση του εντοπισμού, της περιγραφής και της αποτίμησης των μη ελληνόγλωσσων εκδόσεων των τυπογραφείων αυτών.

Νομίζω ότι ο «ελάσσων» αυτός παράγοντας δεν πρέπει να μένει έξω από την προοπτική της νεοελληνικής βιβλιογραφικής, ιστορικής και φιλολογικής έρευνας. Το υλικό που υπάρχει δεν είναι, όπως φαίνεται, τόσο μικρό, και ενδέχεται να αποδειχθεί αρκετά πλουσιότερο, αν διερευνηθούν επίμονα τα ξένα βιβλιογραφικά βοηθήματα, οι βιβλιοθήκες και το αδημοσίευτο αρχαιακό υλικό.

Εδώ επιχειρείται αφενός συμπλήρωση των πληροφοριών για ορισμένα από τα γνωστά ως τώρα δείγματα της αμιγούς ξενόγλωσσης παραγωγής των τυπογραφείων Γλυκῆ και Θεοδοσίου κατά την ενδιαφέρουσα μεταβατική περίοδο των μέσων του 18ου αιώνα, και αφετέρου ανακοίνωση ορισμένων ανέκδοτων στοιχείων που προέρχονται από διερεύνηση του υλικού των ιταλικών (κυρίως βενετικών) αρχείων και βιβλιοθηκών.

1. 1745, Γλυκῆς

VITA | DI | MAOMETO | CAVATA DAGLI AUTORI | ARABI MAOMETANI, | Da cui si scuopre la sua impostura. | Colla descrizione dell' Arabia, del Tempio del-|la Mecca, de' loro Costumi, dell'antica | Religione, dell'Istoria, delle virtù | e de vizi degl'Arabi. | TRADOTTA DAL FRANCESE. | DEDICATA | All'Illustrissimo Sig. | ALESSANDRO | CANCELLIERI | DOTTOR MEDICO-FISICO. | IN VENEZIA, MDCCXLV. | Nella

Stamperia di Niccolò Glichì, sopra |la fundamenta di S. Lorenzo. | CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIV.

Πρόκειται για την *πρώτη (γνωστή) ιταλόγλωσση έκδοση* του τυπογραφείου Γλυκή. Η έκδοση φέρει «χρονία» (data) Βενετίας και είναι βιβλιογραφημένη από πολύ παλαιότερα¹. ωστόσο, η έρευνα προσανατολίστηκε προς εσφαλμένη κατεύθυνση για την αναζήτηση του προτύπου του ιταλικού κειμένου², ενώ αδιερεύνητα παρέμειναν τα στοιχεία που επιτρέπουν μερικές πρώτες υποθέσεις για τους παράγοντες και τα περιστατικά που οδήγησαν στην πρωτοβουλία του τυπογραφείου, καθώς και για τις άμεσες κριτικές αντιδράσεις που έφερε η δημοσίευση. Το σημείωμα αυτό σκοπεύει να διερευνήσει ορισμένα πράγματα προς την κατεύθυνση αυτή.

Καταρχήν, αρκετές ενδείξεις για την προετοιμασία της έκδοσης απαντούν στο ανέκδοτο αρχειακό υλικό της βενετικής λογοκρισίας. Ο γνωστός «επιθεωρητής» ελληνικών βιβλίων Νικόλαος Καραμουντάνης³ δίνει θετικό πιστοποιητικό για τη δημοσίευση του έργου, που έχει υποβληθεί σε χειρόγραφη μορφή (βλ. Archivio di Stato di Venezia [στο εξής: ASV], Riformatori dello Studio di Padova [στο εξής: Rif.], Licenze per stampe [στο εξής: Licenze], φάκ. 306 (1743-1745), αριθ. 344, από 28.10.1744: libro ms. Vita di Maometto ..., trad(ot)to dal francese)· η εντολή των Αναμορφωτών του Πανεπιστημίου της Πάντοβας δίνεται λίγες μέρες αργότερα (ASV, Rif., Mandati per Licenze stampe [στο εξής: Mandati], φάκ. 340, τεύχ. 3 (1743-1744), σ. 50, από 5.11.1744· ASV, Rif., Licenze, φάκ. 306, από 2.12.1744, πιστοποιητικό του «επιθεωρητή» Paolo Tommaso Manuelli)· τέλος, το «προνόμιο» της έκδοσης παρέχεται στις αρχές του 1745 (ASV, Rif.,

1. Βλ. σύντομη περιγραφή στον E. Legrand - L. Petit - H. Pernot, *Bibliographie Hellénique... dix-huitième siècle...*, τ. 1, Paris 1918, σ. 339-340, αρ. 335* (βιβλιογράφηση από το αντίτυπο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, 29151. LII.3 (146. D. 166), από το οποίο και η δική μου περιγραφή)· στην περιγραφή του E. Legrand πρέπει να διορθωθεί το MAOMETTO του τίτλου σε MAOMETO, και να προστεθεί ότι στην τελευταία σελίδα του εντύπου (σ. 340, ακολουθούν δύο λευκά φύλλα) τυπώνεται Ειδοποίηση του τυπογράφου (AVVISO, | Dello Stampatore...) από την οποία προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σχέση του Δημητρίου Θεοδοσίου με τα τυπογραφεία Γλυκή και Tom(m)aso Bettinelli (βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθ. 1969, σ. 20, σημ. 4· Γ. Βελουδή, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1850)...*, Αθ. 1987, σ. 34, 45). Βλ. και Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. 1, σ. 444, αρ. 5911· Γ. Βελουδή, *ό.π.*, σ. 205, αριθ. 208.

2. Βλ., πρόσχειρα, Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 198, αριθ. 2664*, όπου αστήρικτη ταύτιση ή σύνδεση με τη *Vita inimici ... Machometi* του Γεωργίου Ερμωνώμου (16ος αιώνας).

3. Βλ. Γ. Βελουδή, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 82, 88, 169 σημ. 180. Τώρα πρέπει να αναθεωρηθούν τα στοιχεία που αφορούν τη λογοκριτική δραστηριότητα του Καραμουντάνη· η δράση του αρχίζει σε περίοδο πολύ προγενέστερη από τα 1761-1762. Βλ. και Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 224, αριθ. 3031.

Privilegi, βιβλίο 3 (1709-1757/8), από 5.2.1745: visto m(anoscritt)o li 5.12.1744 /Nicolo Glichì di voler stampare il libro intitolato Vita di Maometto tradotto dal Francese, και ASV, Arti, αριθ. 40: Arte dei Libreri, Stampatori e Ligadori, b. 166 = Privilegi per stampare libri (importanti), 1632-1785, από Φεβρ. 1745)⁴· το βιβλίο θα πρέπει να κυκλοφόρησε στις αρχές του 1745.

Ήμεσο ιταλικό πρότυπο της έκδοσης (ή επανέκδοσης, για την οποία ζητείται και το «προνόμιο») είναι, πιθανότατα, ομώνυμη ιταλική έκδοση, ίσως του 1733, που πρέπει να εκδόθηκε από το γνωστό βενετικό τυπογραφείο του Sebastiano Coletti. Για την έκδοση αυτή πληροφορίες παρέχει και πάλι το ανέκδοτο υλικό της βενετικής λογοκρισίας (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 299 (1729-1734), από 1.1.1733, 2.2.1733 και 15.2.1733: libro in foglio manoscritto, intitolato Vita di Maometto, cavata da Auttori Arabi Maomettani, e la Descrizione dell'Arabia tradotta dal Francese)· αντίτυπό της δεν σώζεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, ή στην επίσημη βιβλιοθήκη κατάθεσης των εκδόσεων του Veneto, δηλαδή την Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Πάντοβας, αλλά η έρευνα χρειάζεται να συνεχιστεί. Ήσως έτσι θα δοθεί απάντηση για την ταυτότητα και την ιδεολογική τοποθέτηση του μεταφραστή, που, όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελεί καίριο ζήτημα.

Το ατώτερο γαλλικό πρότυπο της/των ιταλικής/ιταλικών μετάφρασης/μεταφράσεων είναι το διάσημο, στην εποχή του, οψίγονο έργο του κόμη Henri de Boulainvilliers (1658-1722)⁵ *La Vie de Mahomed* (α' έκδ. Londres-Amsterdam 1730, β' έκδ. Amsterdam 1731)⁶, και, συγκεκριμένα, η δεύτερη έκδοσή του.

Το ενδιαφέρον για την έκδοση του Γλυκή είναι ότι η ιταλική μετάφραση που παρέχει αλλοιώνει σε ορισμένα σημεία τον «θετικό μύθο του Μωάμεθ» που απαντά στο έργο του Boulainvilliers, άλλοτε τονίζοντας στοιχεία της αντιισλαμικής κριτικής, και άλλοτε αφαιρώντας αντικληρικές αιχμές του Γάλλου συγγραφέα ή παραφράζοντας «ad usum delphini»⁷.

Οι αλλαγές αυτές και η συσχέτισή τους με το πνευματικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται η έκδοση αποτελούν ζητήματα που εξαρτώνται, ίσως, από την

4. Πρβ. και την έντυπη άδεια των Αναμορφωτών, από 5.12.1744, πρωτοκολλημένη στις 11.12.1744, που περιλαμβάνεται στο φ. 19^ο της έκδοσης.

5. Βλ., πρόχειρα, A. Cioranescu, *Bibliographie de la littérature française du dix-huitième siècle*, τ. 1, Paris 1969, σ. 383 (αριθ. 13386, 13387), 384 (όπου και βιβλιογραφία).

6. Διαφορετικά τραβήγματα της πρώτης έκδοσης εξέτασα στη Bibliothèque Nationale του Παρισιού, αντίτυπα αριθ. 8^ο 0² 9 156 bis και 8^ο 0² 9 156 bis A· αντίτυπα της δεύτερης έκδοσης είδα, επίσης, στην ίδια βιβλιοθήκη, αριθ. J. 11815, καθώς και στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, 52. D. 245 (αντίτυπο που προέρχεται από τη βιβλιοθήκη του σημαντικού συγγραφέα και λογίου της εποχής Apostolo Zeno).

7. Αναλυτική σύγκριση του κειμένου της έκδοσης Γλυκή με το γαλλικό πρότυπο επιχειρεί ο M. Petrocchi, *Miti e suggestioni nella storia europea (Saggi e note)*, Firenze 1950, σ. 29-50 («Il mito di Maometto in Boulainvilliers»), και ιδίως σ. 46-50.

ταυτότητα του μεταφραστή. Όπως είπαμε και παραπάνω, το καίριο αυτό πρόβλημα δεν έχει ακόμα αντιμετωπιστεί, και είναι δύσκολο να αντιμετωπιστεί μόνο με τα στοιχεία που διαθέτουμε. Πλούσιες ενδείξεις, πάντως, για την ιδεολογική τοποθέτησή του μεταφραστή δίνει ο πληθωρικός Πρόλογός του (φ. 5^r-15^r: PREFAZIONE. | DEL TRADUTTORE.), που χρειάζεται να αναλυθεί, αλλού, διεξοδικότερα.

Περίεργο είναι, επίσης, το ότι η Αφιέρωση στον Αλέξανδρο Καγκελλάριο, που τυπώνεται στην αρχή του βιβλίου, αμέσως πριν από τον Πρόλογο του μεταφραστή (φ. 2^r-4^v), υπογράφεται από τον ίδιο τον Νικόλαο Γλυκή. Παρόλο που τα στοιχεία που δίνει η Αφιέρωση αυτή ενισχύουν τη γνωστή εικόνα για τη σημαντική πνευματική προσωπικότητα του Καγκελλάριου και για τη μεγάλη συμβολή του στη διαμόρφωση του εκδοτικού προγράμματος του τυπογραφείου Γλυκή, το προσεγμένο και στοχαστικό αυτό λόγιο κείμενο φαίνεται να υπερβαίνει κατά πολύ όσα γνωρίζουμε για τις συγγραφικές δυνατότητες, τη μόρφωση και το ύφος του Έλληνα τυπογράφου (του Νικολάου Γλυκή του νεότερου, 1688/9-1788). Πιθανότατα πρόκειται για κείμενο γραμμένο «κατά παραγγελία» δεν αποκλείεται, μάλιστα, να ανήκει στον ίδιο τον ανώνυμο μεταφραστή, που ίσως είναι γνώριμος του εισηγητή (και ενδεχομένου επιμελητή;) της έκδοσης Αλέξανδρου Καγκελλάριου, συγγραφέα, μεταφραστή και «διευθυντή επί των εκδόσεων» του τυπογραφείου Γλυκή (1728-1758)⁸. Αν είναι έτσι, τότε χρειάζεται να αναλυθεί με περισσότερη προσοχή το κατά πόσο ο μεταφραστής συμμερίζεται ορισμένες από τις δηλώσεις της Αφιέρωσης για τη «φιλόσοφη» και θετικά «ανατολιστική» στάση του Καγκελλάριου, καθώς και για την έντιμη κριτική του απέναντι στην προγενέστερη ελληνική αντιισλαμική γραμματειακή παράδοση. Αν, αντίθετα, η έκδοση του Γλυκή υιοθετεί το έτοιμο κείμενο μιας προγενέστερης ιταλικής μετάφρασης, τότε θα πρέπει να εξηγηθεί η πιθανή αντίφαση ανάμεσα στις μεταφραστικές αλλοιώσεις του «θετικού μύθου» του Boulainvilliers και στις διαφορετικές κατευθυντήριες γραμμές της Αφιέρωσης. Ο βαθμός της ενδεχόμενης ανάμιξης του Καγκελλάριου στην έκδοση δεν μπορεί, με τα στοιχεία που διαθέτουμε, να καθοριστεί με ακρίβεια. Παραθέτω, πάντως, εδώ ολόκληρο το κείμενο της Αφιέρωσης:

ALL' ILLUSTRISSIMO SIGNOR| ALESSANDRO| CANCELLIERI,| DOTTOR, MEDICO-FISICO. | Niccolò Glichì. |

Parrà forse strana cosa a qualcuno, che io mi ponga a dedicare questo libro a Voi, che diligente spettatore della natura nei fenomeni, cha acca-[φ. 2^r] dono nelle infirmità del genere Umano, e sollecito riparatore di que' disordini, sino a che può

8. Βλ. Γ. Βελουδή, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 34, 45, 61, 64 (όπου, όμως, τα στοιχεία δεν χρησιμοποιούνται ούτε σχολιάζονται πάντοτε ορθά).

giungere l'umana esperienza; imparaste a distinguere il vero dall'apparente, e l'impostura dalla sincerità. Sogliono per lo più, a dir vero, servire le lettere dedicatorie o per proccacciarsi vantaggi, o per lusingare l'altrui ambizione. Tolga Dio che l'uno, o l'altro di questi fini abbia contaminato l'animo mio. Bramo che il mondo sappia le obbligazioni, che ho con Voi, nè so trovare migliore, o più conveniente occasione di questa, in cui esce da' miei Torchi il primo libro Italiano. Voi avete pro-[φ. 3^f] tetto questa mia Stamperia, anche quando pareva che dovesse essere sommersa da intempestivo nembo, fatto svanire dalla sovrana Clemenza; e come prima, così adesso invigilate con tutta la diligenza, perchè dalle mie stampe corretti n'escano i libri Greci; nella qual lingua voi siete contanto versato, che non sarebbe agevol cosa trovarne l'uguale, non che il superiore. Se tanto vi dee dunque questa mia stamperia; che meno far posc' io, quanto dichiarare a tutti, che mi sento a voi con infiniti obblighi tenuto, e che serbo nell'animo una grata riconoscenza, e mi pregio d'aver Voi per direttore delle [[φ. 3^v] mie stampe? Anzichè ho voluto prima d'intraprender l'edizione di quest'opera, che Voi ne deste il giudizio. Ottimo conoscitore di tutto ciò che contiene la Greca letteratura, mi affermaste, che siccome quegli Scrittori, primi scrissero de' fatti di questo famoso Impostore, riferirono azioni inverisimili, e favolose di lui; ond'è che da' posteriori Istorici copiati, se ne sparse per tutto la credenza: Ch'era per tanto giusto, che alcuno questa vita purgarse da tante favole, e non lasciasse campo a' suoi seguaci di rimproverarci, che di lui non sappiamo, nè diciamo che falsità, e cose inventate a piacere: che [[φ. 4^f] pertanto farei cosa grata al pubblico, se rendessi comune questa vita, libera da tanti pregiudizj, e cavata dagli Arabi stessi, seguaci di Maometo. A questo modo il pubblico tutto è a Voi debitore di questa edizione, ed io d'averla intrapresa. Dovrebbero questi motivi giustificare il pensiero di dedicarla a Voi. Potrei aggiungerne degli altri, se volessi; perciocchè a chi più che a Voi conviene un'Opera, in cui si cerca di liberare dalla falsità alcuni fatti? in cui si fa trionfare il vero, e si mostra aperto l'inganno, e l'impostura? Voi nemico della finzione, sincero, e pieno di sode cognizio-[φ. 4^v] ni, preferite fino a' vostri vantaggi la bella verità. Voi veramente Filosofo ridete della vanità, con cui si cuoprono le più sciocche fantasie, e trovate piucchè altrove, nella Medicina di che ridere, e di che apprendere dell'umana stoltezza. Ma nè io posso dire di più, ne Voi soffrirete che io più ne dica. Accettate dunque con favorevole animo, questa mia umile, e divota offerta, e riconoscetela come un contrasegno della mia gratitudine, piuttostochè come una ricompensa di tante mie obbligazioni.

Για το ότι η έκδοση αποτελεί λόγια πρωτοβουλία με ευρύτερον αντίκτυπο, και όχι απλό εμπορικό άνοιγμα του τυπογραφείου Γλυκή προς την αγορά του ιταλόγλωσσου βιβλίου, συνηγορεί, ίσως, και η κριτική προσοχή που δίνεται στην έκδοση, ένα χρόνο αργότερα, από τον κορυφαίο λόγιο, μεταφραστή γαλλικών

λογοτεχνικών έργων, κριτικό και δημοσιογράφο 'Αγγελο Καλογερά (Calogera). Ο Καλογεράς, καμαλδολιανός μοναχός, μετριοπαθής και αντι-ιησουίτης, στενός συνεργάτης των Αναμορφωτών του Πανεπιστημίου της Πάντοβας, «επιθεωρητής» ελληνικών και άλλων βιβλίων, και εκδότης της σημαντικής επιστημονικής και φιλολογικής περιοδικής σειράς της Βενετίας *Raccolta di opuscoli scientifici e filologici* [και: *Nuova raccolta...*] και άλλων περιοδικών εντύπων⁹, δημοσιεύει στον τόμο του 1746 του κριτικού και βιβλιογραφικού περιοδικού *Novelle della Repubblica letteraria*, Venezia, D. Occhi, και με ημερομηνία 26.3.1746 (αριθ. 13, σ. 97-99), εκτενή βιβλιοκριτική παρουσίαση της έκδοσης, όπου αναλύονται, με προφανή αντισλαμική τοποθέτηση, το περιεχόμενο του βιβλίου και οι απόψεις του Boulainvilliers, καθώς και η διαφοροποίηση του μη αυθεντικού τρίτου τμήματος του βιβλίου από τα δύο πρώτα, που ανήκουν στον οξυδερκή και πρωτότυπο για την εποχή του Γάλλο συγγραφέα¹⁰.

Υπάρχει, όμως, και μία ακόμη ένδειξη για τις τύχες της έκδοσης του Γλυκή, ίσως πολύ πιο ενδιαφέρουσα. Στη δίγλωσση μεταγενέστερη έκδοση *Vocabolario Italiano e Greco. Λεξικόν Ιταλικόν και Γραικικόν*, Βενετία, Γλυκής, 1794¹¹, και στον Διάλογο IB' (ελληνικά — βενετική διάλεκτος), σ. 366-367, διαφημίζεται ύστερα από την «υπό εκτύπωση» *Γραμματικήν Γραικικήν και Φραντσέζικην*¹², την επανέκδοση του *Λεξικού*¹³, την πρόσφατη ανατύπωση του *Μπερτολδίνου*¹⁴ και το

9. Βλ., πρόχειρα, C. De Michelis, λήμμα στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 16, Roma, *Istituto della Enciclopedia Italiana*, 1973, σ. 790-793 (όπου και βιβλιογραφία: *Letterati e lettori nel Settecento veneziano*, Firenze 1979, σ. 28 κ.ε., 91-127· G. Arnaldi - M. P. Stocchi (επιμ.), *Storia della cultura veneta*, τ. 5/I, Vicenza 1985, σ. 31, 84, 99, 114, 119, 121, 182, 262-263, 268, τ. 5/II, Vicenza 1986, σ. 97, 109, 121, 211, 320, όπου και βιβλιογραφία. Βλ. και Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 222, αριθ. 3000-3004, 286, αριθ. 3842, 406-407, αριθ. 5416. Μερικές από τις πληροφορίες του Γ. Βελουδή, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 81, 88, 169, που αντλούν από παλαιότερα δημοσιεύματα (Κ. Σάθας, κ.ά.), δίνουν λανθασμένη εικόνα για την ιδεολογική τοποθέτηση και την προσωπικότητα του Καλογερά.

10. Παρόλο που η προτίμηση του Καλογερά στρέφεται στο μη αυθεντικό τρίτο τμήμα, η βιβλιοκρισία του περιέχει πολλές αξιόλογες παρατηρήσεις, όπως, π.χ., ότι το βιβλίο του Boulainvilliers δεν περιορίζεται σε βιογράφηση του Μωάμεθ, αλλά έχει ευρύτερο στόχο και θα μπορούσε να ονομάζεται: «*Memorie storiche del Paese, e della Setta de' Maometani*».

11. Για το *Λεξικό* αυτό του Σπυρίδωνα Βλαντή βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 445, αριθ. 5915· Γ. Βελουδής, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 239, αριθ. 670.

12. Έκδοση αβιβλιογράφητη.

13. Πρόκειται μάλλον για το *Νέον Λεξικόν Ιταλο-Γραικικόν* του Σπυρίδωνα Βλαντή (1792), βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 102, αριθ. 1379· Γ. Βελουδή, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 236, αριθ. 632.

14. Έκδοση αβιβλιογράφητη. Ο μόνος βιβλιογραφημένος *Βίος* του *Βερτολδίνου* από τις εκδόσεις Γλυκή είναι του 1795· βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σ. 135, αριθ. 1813*. Γ. Βελουδή, *ό.π.*, σ. 239, αριθ. 675. Η πλουσιότερη σε πληροφορίες έκδοση του Α. Αγγέλου, *Giulio Cesare Dalle Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθ. 1988, δεν διερευνά, όσο θα έπρεπε, το ζήτημα των αβιβλιογράφητων εκδόσεων.

«από εκτύπωση» *Περί Ύψους* του Λογγίνου¹⁵, μια άλλη ελληνική έκδοση του Γλυκή: η (ανώνυμη) ελληνική μετάφραση (από τα γαλλικά) της *Ιστορίας της ζωής του Μωάμεθ*, που αντιστοιχεί, πιθανότατα, σε ελληνική εκφορά του έργου του Boulainvilliers, ομολογη προφανώς με την ιταλική *Vita di Maomet(t)ο*. Παραθέτω, ενοποιώντας και εκσυγχρονίζοντας ορθογραφικά, το (ελληνικό) τμήμα του *Διαλόγου* με την αδιερεύνητη αυτή πληροφορία:

- Τι περιέχει εκείνο το βιβλίο, σπού εδιάβαζες εχθές βράδυ;
- Αυτό το Βιβλίο περιέχει την Ιστορίαν της ζωής του Μωάμεθ.
- Σε παρακαλώ να μου το δανείσεις, επειδή είμαι περίεργος να το διαβάσω.
- Αυτό το Βιβλίο εμεταγλωττίσθη από το φραντσέζικο εις το ρωμαϊκόν.
- Ποίος είναι ο Μεταγλωττιστής;
- Δεν ηξεύρω να σου ειπώ τίποτες· διατί δεν έβαλε το όνομά του.
- Μου φαίνεται να είναι καλά μεταγλωττισμένον.
- Ναι· όμως είναι δύσκολον να αρέσει εις όλους.
- Μάλιστα αυτό είναι αδύνατον.
- Είναι μερικά ζώα, σπού δεν ηξεύρουν ούτε να γράψουν, ούτε να διαβάσουν.
Και με όλον τούτο τολμούν να κατηγορούσι τους κόπους των άλλων.
- Ας αφήσομεν αυτήν την ομιλίαν· διατί έπρεπε να ειπεί τινάς πολλά.

Αν πρόκειται για υπαρκτή, και επομένως αβιβλιογράφητη, ελληνική έκδοση (όπως είναι το πιθανότερο), και όχι για φανταστικό παράδειγμα του *Διαλόγου* (κάτι που είναι ελάχιστα πιθανό, αν συνυπολογίσουμε τις αναφορές του ίδιου κειμένου σε άλλα έντυπα, καθώς και την αναφορά του *Διαλόγου* Γ' στον *Καφενέ* του Goldoni, Γλυκής, 1794), είναι αξιοσημείωτο ότι η έκδοση εμφανίζεται να ενδιαφέρει τον «φιλοπερίεργο» αναγνώστη, ότι δεν συστήνεται ως πρόσφατη, ότι ο μεταφραστής παραμένει άδηλος (ή ξεχασμένος πλέον, αν η έκδοση είναι πολύ παλαιότερη;) ότι επισημαίνεται η ποιότητα (και, πιθανόν, η λογιότητα) της μετάφρασης, και, τέλος, ότι ίσως αναγνωρίζεται η περιορισμένη εμπορική (και αναγνωστική;) επιτυχία της. Το ότι η ελληνική έκδοση δεν συνδυάζεται με την έκδοση της *Vita di Maomet(t)ο*, αποτελεί, πιθανότατα, ένδειξη για το ότι η ιταλόγλωσση αυτή έκδοση δεν ενδιέφερε τον Έλληνα αναγνώστη ή για το ότι θα πρέπει να ήταν ήδη, το 1794, εξαντλημένη. Πάντως, τόσο η ιταλόγλωσση έκδοση του 1745 όσο και η λανθάνουσα ελληνική έκδοση θα πρέπει να συνεξεταστούν μέσα στο πλαίσιο του ανθηρού ιταλικού και νεοελληνικού «ανατολισμού» του 18ου αιώνα· και στον τομέα αυτό μένει να ερευνηθούν πολλά¹⁶.

15. Έκδοση αβιβλιογράφητη.

16. Για την ενδεχόμενη σημασία της έκδοσης του Γλυκή μέσα στο πλαίσιο του νεοελληνικού ανατολισμού, βλ. κυρίως το σχεδιάσμα μου: *Modern Greek Orientalism: A Preliminary Survey of Literary Responses to the Arab World*, *Modern Greek Studies Yearbook* 3 (1987) 75-

2. 1746, Γλυκής

[Sebastiano Melli, *Dispaci Chirurgici*, Tomo Primo]

Οι λανθάνουσες *Χειρουργικές Επιστολές [Σημειώσεις]* του Sebastiano Melli πρέπει να αποτελούν, σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώνω, τη *δεύτερη (γνωστή) ιταλόγλωσση έκδοση* του τυπογραφείου Γλυκής, αμέσως ύστερα από τη *Vita di Maomet(t)to* (βλ. παραπάνω, 1). Καταγράφω, παρακάτω, τα πρώτα εξαγόμενα της διερεύνησής μου.

Το χειρόγραφο υποβάλλεται στη βενετική βιβλιοκρισία και παίρνει θετικό πιστοποιητικό στις 22.7.1746 (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 307 (1745-1746), αριθ. 236, από Ιούνιο και 22.7.1746: libro ms. *Dispaci Chirurgici di Sebastiano Melli ... Tomo primo*, υπογράφουν οι «επιθεωρητές» [Paolo Tommaso] Manuelli και A[nge]lo Calogierà [= Calogerà]: ASV, Rif., Mandati, φάκ. 340, τεύχ. IV (1745-1746), σ. 31, από 22.7.1746: N. Glichì, *Dispaci Chirurgici di Sebastiano Melli — T. primo*, υπογράφει ο [Angelo] Calogerà). Δεν ξέρουμε αν τυπώθηκε (αυτό, όμως, είναι το πιθανότερο), ούτε πότε κυκλοφόρησε η έκδοση, και με ποιον ακριβώς τίτλο.

Πολλά τυπογραφεία ιταλικής ιδιοκτησίας της Βενετίας είχαν τυπώσει, ως τότε, έργα του χειρουργού του 18ου αιώνα Sebastiano Melli, που εκτιμούνταν πολύ από τους συναδέλφους του και ήταν γνωστός στην κοινωνία της Βενετίας¹⁷.

Η έκδοση του Γλυκής σχετίζεται, ίσως, με το εξής έργο της περιόδου της ακμής του S. Melli: *L'arte medico-chirurgica esaminata da suoi principj, e liberata da molti inganni... Dispaccio primo diretto al signor Varisco Gastelli... da Sebastiano Melli...*, Venezia, G.B. Recurti, 1721¹⁸. Το έργο αυτό απαντά και πολύ αργότερα, μαζί με διάφορα άλλα έργα του S. Melli, σε βιβλιοκαταλόγους Ιταλών τυπογράφων της Βενετίας (όπως οι Recurti και Pitteri: πρβ., π.χ., στο χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης App. Ital. Cl. VII, 2099 (8298), φ. 172^v: *Arte medico chirurgica* 8° T. 2, με τιμή 6 βενετικές λίρες). Από τον συνοπτικό τίτλο του χειρογράφου που υποβάλλει στη βενετική βιβλιοκρισία ο Γλυκής, δεν είναι, ωστόσο, βέβαιο αν η έκδοσή του ταυτίζεται με την *Arte medico-chirurgica*, ή αν αποτελεί, όπως είναι επίσης ενδεχόμενο, εράνισμα άλλων επιστολών και κειμένων του S. Melli.

97, καθώς και τη βιβλιογραφία που παρέχεται στους προλόγους των δύο πρώτων τόμων της έκδοσης των *Παραμυθιών της Χαλιμάς*, Αθ. 1988-1990.

17. Βλ., πρόσφατα, *Storia della cultura veneta*, ό.π. (σημ. 9), τ. 4/I, Vicenza 1983, σ. 135, για τις ακαδημαϊκές ιατροχειρουργικές συναντήσεις στο σπίτι του S. Melli, τ. 5/I, σ. 80, για τα κατ' οίκον σεμινάρια-κύκλους μαθημάτων του S. Melli, τ. 5/II, σ. 257, για τα έργα του S. Melli και την υποδοχή τους.

18. Βλ. αντίτυπο στη Βατικανή Βιβλιοθήκη, Racc. Gen. Medicina V. 260 (σελ. 272).

Γνωστότερα, πάντως, φαίνεται να είναι τα εξής, λίγο παλαιότερα από την *Arte medico-chirurgica*, έργα του S. Melli: *Pratica chirurgica nella cura di tutte le ferite, tumori, ulcere, escrescenze, ed ogni altro malore ... Libri quattro*, Venezia, A. Bortoli, 1713¹⁹ (με επανειλημμένες ανατυπώσεις: π.χ. Venezia, A. Bortoli, 1717-1724)²⁰. *La comare levatrice istruita nel suo ufizio secondo le regole più certe e gli ammaestramenti più moderni*, Venezia 1721²¹.

Η παραγωγή του S. Melli είναι, βέβαια, πολύ ευρύτερη: πρβ.: *Il chirurgo svegliato*, Venezia, G. B. Recurti, 1717²². *Delle fistole lacrimali, il pro e contra del nuovo metodo di guarirle...*, Venezia, G. B. Recurti, 1717²³. *La pratica del ventosare* [μέσα στην έκδοση: *Bernardo Melli, La lancetta in pratica...*, *Opera postuma arricchita di riflessioni chirurgiche, fisiologiche, ed anatomiche da Sebastiano di lui figliuolo*, Venezia 1717²⁴].

Μια συστηματικότερη διερεύνηση του αρχαιακού υλικού, και, πολύ περισσότερο, των ιταλικών και άλλων βιβλιοθηκών, ίσως δώσει ασφαλέστερα στοιχεία γι' αυτή την εκδοτική προσπάθεια του Γλυκή, αλλά και για το γενικότερο πλέγμα των σύγχρονων εκδόσεων με ιατρικό περιεχόμενο²⁵. Όσο για το αν οι δύο ιταλόγλωσσες εκδόσεις του Γλυκή στα χρόνια 1745-1746 (εδώ, αριθ. 1,2) δείχνουν και ένα συνειδητό (δοκιμαστικό;) άνοιγμα του τυπογραφείου προς τις ιταλικές εκδόσεις, αυτό είναι ένα ζήτημα ακόμη πιο σύνθετο και δυσπέπλυτο.

19. Βλ. αντίτυπα στη Βατικανή Βιβλιοθήκη, Racc. Gen. Medicina V. 138, και στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Πάντοβας [Biblioteca Universitaria di Padova: στο εξής: B.U.P.], Racc. Benvenisti, 997.

20. Βλ. αντίτυπα στη Βατικανή Βιβλιοθήκη, Racc. Gen. Medicina V. 139, και στην B.U.P., 91. a. 144.

21. Επανειλημμένες ανατυπώσεις: Βλ. Βατικανή Βιβλιοθήκη, Racc. Gen. Medicina IV. 350, Venezia, G. B. Recurti, 1750: B.U.P., 82. a. 51, Venezia, C. Palese, 1766. Σύμφωνα με ανέκδοτα στοιχεία της βενετικής λογοκρισίας (ASV, Rif., Mandati, φάκ. 341 (1759-1768), από 21.8.1762), άδεια για εκτύπωση του βιβλίου δίνεται και στον A. Zatta. Στον παλαιό χειρόγραφο κατάλογο των βιβλίων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, με αριθ. 24596, περιλαμβάνεται μόνον η επανέκδοση του 1766 (Venezia, C. Palese).

22. Βλ. αντίτυπο στην B.U.P., Racc. Benvenisti, 977.

23. Βλ. αντίτυπο στη Βατικανή Βιβλιοθήκη, Racc. Gen. Medicina V. 396.

24. Βλ. αντίτυπο στην B.U.P., 84. a. 124/2. Σχετικές με τον S. Melli είναι και οι εξής εκδόσεις της B.U.P.: Augustin Belloste, *Il Chirone in campo, o siasi vero e sicuro modo di medicar li feriti... ed alcune castigazioni del signor Sebastiano Melli*, Venezia 1729 (91. a. 160): Lorenz Heister, *Institutiones chirurgicae... a plurimis mendis expurgavit Sebastianus Melli*, Venezia, F. Pitteri, 1740 (87. a. 64-65 και Clin. Medica O. 102).

25. Την ίδια χρονιά με την αβιβλιογράφητη έκδοση του Γλυκή κυκλοφορεί, π.χ., το βιβλίο: Bartholomaei Castelli, *Lexicon medicum* (βλ. N. Gaidaris, *Catalogul cărților grecești de la Bibliotecă Centrală Universitară «M. Eminescu»...*, τ. 2, Iași 1975, σ. 105), ενώ στα χρόνια 1744-1746 κυκλοφορεί στην Πάντοβα το έργο του Γεωργίου Χοιδά, *Oratio ad Medicinæ, atque Artium studia...*, I. B. Vidali, 1744 και 1746 (βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 119, αριθ. 1611, 1612).

Πάντως, αν πράγματι επιχειρείται ένα τέτοιο άνοιγμα, θα πρέπει να διερευνηθούν αφενός οι οικονομικοί λόγοι του εγχειρήματος, και αφετέρου η πιθανή σχέση και της δεύτερης (γνωστής) ιταλόγλωσσης έκδοσης του Γλυκή με τη «φιλολογική» δραστηριότητα του Αλέξανδρου Καγκελλάριου, ή και με την ευρύτερη συγγραφική και πνευματική δραστηριότητα των επιστημονικών και ακαδημαϊκών, ή άλλων παρεμφερών κύκλων της Βενετίας²⁶.

3. 1756, Θεοδοσίου

α. RACCOLTA | DI TUTTE LE | CONTROVERSIE | SEQUITE IN VARJ TEMPI | INTORNO AI | RITTI CHINESI | DIVISA IN PIU` TOMI. | TOMO PRIMO. [(τυπογρ. κόσμημα) | AUGUSTA. | MDCCLVI.

20×13,8 εκ., σελ. [16]+364+100²⁷. Πραγματικός τόπος έκδοσης είναι η Βενετία (η ένδειξη: AUGUSTA αποτελεί «data forestiera»)²⁸. Τα αρχικά οχτώ φύλλα δεν φέρουν αρίθμηση. Ο τίτλος, στο φ. 1'. Στο φ. 2' παρέχεται ο εξής επιμέρους τίτλος του τόμου: DELL' ISTORIA | DELLA CHINA, | Descritta nella lingua Spagnuola, dal P. Maestro | Giovanni Gonzalez di Mendoza, | dell'Ord. di S. Agostino. | E tradotta nell'Italiana, dal Magn. M. Francesco | Avanzo, Cittadino originario di Venezia. | PARTI DUE, | Divise in tre libri, | ed in tre viaggi, fatti in quei paesi, | dai Patri Agostiniani, e Francescani. | Dove si describe il sito, e lo stato di quel gran Regno, e si | tratta della religione, dei costumi, e della disposizion de' | suoi popoli, e d'altri luoghi più conosciuti del | mondo nuovo. | Con due Tavole, l'una de' Capitoli, e l'altra delle cose notabili. | IN VENEZIA, M.D.LXXXVI. | Appreso Andrea Muschio. Στα φφ. 3^ο-8^ο ακολουθεί Πίνακας Περιεχομένων, και από το φ. 9^ο κ.ε., αριθμημένο με μη συνεχόμενη αραβική αρίθμηση, σ. 1-364 και 1-100, το κύριο μέρος του τόμου (το πρώτο βιβλίο του τιτλοφορείται ως εξής, σ. 1: DELL' ISTORIA | DEL GRAN REGNO | DELLA CHINA, | LIBRO PRIMO. | Nel qual si describe il sito, e la grandezza sua, e si fa | menzione dei vestimenti, ed esercizj della nazione, | e delle qualità naturali di quei Paesi (κεφ. I-XXXII για το ταξίδι των Padri di S. Agostino): ακολουθούν το δεύτερο και τρίτο βιβλίο (κεφ. I-XV για το ταξίδι των Padri di S. Francesco, κεφ. I-XXII για το ταξίδι του P. F. Martino Egnatio).

26. Βλ., πρόχειρα, *Storia della cultura veneta*, ό.π. (σημ. 9), passim, και τ. 5/II, σ. 229 κ.ε. (κεφ. «La medicina»), 121 (για την εγκυκλοπαιδική δραστηριότητα του Καλογερά), τ. 5/I, σ. 81 κ.ε. (για τη δραστηριότητα του περιοδικού *Giornale de' letterati d'Italia* των Apostolo Zeno, Nicolò Compno Papadopoli κ.ά.), κ.α.

27. Η περιγραφή γίνεται με βάση το τρίτομο αντίτυπο της B.U.P., 28. a. 129-131.

28. Για το φαινόμενο αυτό και την έξαρσή του στα χρόνια 1730-1765 βλ., πρόχειρα, *Storia della cultura veneta*, ό.π. (σημ. 9), τ. 5/I, σ. 96-97, όπου και βιβλιογραφία.

β. RACCOLTA | ... | TOMO SECONDO. | ...

Ίδιος τίτλος, και ίδιες διαστάσεις με τον πρώτο τόμο, βλ. α. Σελ. [4] + 430. Τα αρχικά δύο φύλλα δεν φέρουν αρίθμηση· στο φ. 2^ο παρέχεται ο εξής τίτλος: MEMORIE ISTORICHE, | Della Controversia de' Culti Chinesi; | CON | DUE PARERI | Di cento venti Dottori dell' Università | di Parigi; | CON UNA RACCOLTA DI VARIE | principali Scritture de' Padri della Com- | pagnia di GIESÙ, e de' Signori Missio- | narj del Clero Secolare di Francia, so | pra la medesima Controversia, molte delle | quali si danno in luce per la prima volta. | IN COLONIA, M.DCC.

Το πρώτο μέρος του τόμου καταλαμβάνει τις σ. 5-86, με τον εξής επιμέρους τίτλο: MEMORIE | STORICHE | Della Controversia de' Culti Chinesi, | riferite in una Lettera di un Curiale | ad un Prelato, ενώ το δεύτερο μέρος τις σ. 87-430, με τον εξής επιμέρους τίτλο: RACCOLTA | DI VARIE | PRINCIPALI SCRITTURE | De' Padri della Compagnia di Gesù, | e de' Signori Missionarj del Clero | Secolare di Francia, | Sopra la Controversia delle Idolatrie e Superstizioni | della China, | Molte delle quali si danno in luce per | la prima volta. | Dominum Deum tuum adorabis, & illi soli servies. Mat. 4. | IN COLONIA, M.DCC.

γ. RACCOLTA | ... | TOMO TERZO. | ...

Ίδιος τίτλος και ίδιες διαστάσεις με τον πρώτο και δεύτερο τόμο, βλ. α, β. Σελ. [4] + 316. Τα αρχικά δύο φύλλα δεν φέρουν αρίθμηση· στο φ. 2^ο παρέχεται ο εξής τίτλος του πρώτου μέρους του τόμου: ESAME | Dell' Autorità, e vera intelligenza delle | Testimonianze degli Scrittori Gesuiti, | allegate in prova del fatto da moder- | ni Impugnatori de' Riti Cinesi: | Anno M.DCC.I., που καταλα- | μβάνει τις πρώτες 144 αριθμημένες σελίδες. Στη σ. 145 απαντά ο τίτλος του δεύτερου μέρους του τόμου: ISTORIA | DELL' EDITTO | DELL' IMPERADORE | DEL- | LA CINA, | IN FAVORE | DELLA RELIGIONE CRISTIANA. | Coll' aggiunta d'alcune notizie intorno gli onori, che | i Cinesi rendono a Confusio, e a' Defonti. | Scritta in Lingua Francese dal P. CARLO le GOBIEN | della Compagnia di GESU' | E TRASPORTATA NELL' ITALIANA | DAL P. CARLO GIACINTO FERRERO | Della medesima Compagnia. | IN TORINO, M.DC.IC. | Nella Stamparia di Gio: Battista Zappata. | Con Licenza de' Superiori., που καταλαμβάνει τις σ. 147-262. Στη σ. 263 παρέχεται ο τίτλος του τρίτου μέρους του τόμου: DICHIARAZIONE | FATTA | AL SERENISSIMO | DUCA DEL MAINE | Intorno agli onori, che i Cinesi fanno a | Confusio, ed ai Morti., που καταλαμβάνει, ύστερα από μια Ειδοποίηση προς τον αναγνώστη (AVVERTIMENTO AL LETTORE, σ. 265), τις σ. 266-316.

Ο Γ. Σ. Πλουμίδης²⁹ σημειώνει, εσφαλμένα, το έργο ανάμεσα στις αβιβλιογράφητες ελληνικές εκδόσεις του Θεοδοσίου, με τον εξής τίτλο: Συλλογή όλων των συζητήσεων, αι οποίαι έλαβον κατά καιρούς χώραν μεταξύ Ιεραποστόλων

29. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, ό.π. (σημ. 1), σ. 143, III, αριθ. 403.

και Θεολόγων, επί του ζητήματος των Κινεζικών Τυπικών. 1755. ASV, φάκ. 311, φ. 63 — φάκ. 340, φ. 8.

Η έκδοση δεν είναι ελληνόγλωσση. Όπως, πιθανότατα, δεν φαίνεται να είναι ελληνόγλωσση και η εξής αβιβλιογράφητη έκδοση που σημειώνει ο ίδιος μελετητής³⁰: Μέθοδος, η οποία πρέπει ν' ακολουθηθή κατά την μελέτην της Φυσικής Φιλοσοφίας, μετά των διαφόρων συστημάτων του Μ. Μαουνταουρίνου. 1762. ASV, φάκ. 341, φ. 136. Άλλη ανέκδοτη πληροφορία (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 315 (1761-1763), αριθ. 649, από 28.5., 1. και 20.7.1762) διευκρινίζει ότι πρόκειται για ιταλικό έργο: libro ms. / Metodo che si deve seguire nello Studio della Filosofia Naturale co' i differenti sistemi de Filosofia di M. Maudaurin [το όνομα δυσανάγνωστο]. Traduzion dal Francese (υπογράφουν οι «επιθεωρητές» Luigi Bavoni και Serafino M(ari)a Maccarinelli).

Η έκδοση του 1756 αποτελεί, με τα στοιχεία που δίνουμε εδώ, την πρώτη και μόνη, ως τώρα, βιβλιογραφημένη, αμιγώς ιταλόγλωσση έκδοση του τυπογραφείου Θεοδοσίου³¹, αν εξαιρέσουμε την *Orazione funebre in morte di ... Gregorio Facea* του Αγάπιου Λοβέρδου (1768), η οποία, όμως, είχε ίσως κυκλοφορήσει και στα ελληνικά, την ίδια χρονιά και από το ίδιο τυπογραφείο³².

Το βιβλίο αφορά την εντελώς πρώτη περίοδο της παραγωγής του τυπογραφείου Θεοδοσίου (1755-1756) και επιβάλλει μια συστηματικότερη διερεύνηση των προσανατολισμών του, καθώς δεν ενδιαφέρει μόνον ως ένα ακόμη τεκμήριο της έντονης δραστηριότητας του τυπογραφείου στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, αλλά δείχνει και τη συμμετοχή του εκδότη (έστω και έμμεσα, με την ανάληψη τυπογραφικής εργασίας) στη μεγάλη θρησκευτική, ιδεολογική και πολιτική διαμάχη του 18ου αιώνα γύρω από το θέμα της θρησκείας των Κινέζων και του ελέγχου των ρωμαιοκαθολικών ιεραποστολών, που έφερε πολλές φορές αντιμέτωπες την ιησουϊτική και την αντι-ιησουϊτική παράταξη³³.

Η έκδοση αποτελεί εράνισμα κειμένων που είχαν δημοσιευτεί και παλαιότε-

30. Ό.π., σ. 143, III, αριθ. 405.

31. Ο Γ. Σ. Πλουμίδης, ό.π., σ. 92, σημειώνει οχτώ ελληνοϊταλικές εκδόσεις (αριθ. 18, 83, 161, 168, 189, 244, 261 και 299 του καταλόγου των ελληνικών εκδόσεων του Θεοδοσίου, Α' I, σ. 121 κ.ε.), από τις οποίες πέντε είναι εκδόσεις του *Νέου Άνθου Χαρίτων* (1774, 1784, 1792, 1803, 1805), μία περιλαμβάνει παπικές βούλες (1762) και οι άλλες δύο αποτελούν εκδόσεις του *Τετράγλωσσου Λεξικού* του Γ. Κωνσταντίνου (1786, 1801).

32. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, ό.π., σ. 122, αριθ. 37, 40· Θ. Ι. Παπαδόπουλου, ό.π. (σημ. 1), σ. 267, αριθ. 3619*, 3620.

33. Η βιβλιογραφία για την ιησουϊτική και αντι-ιησουϊτική «εικόνα» της Κίνας είναι πολύ μεγάλη. Βλ., πρόχειρα, τη βιβλιογραφία που συγκεντρώνει ο J. Lust, *Western Books on China published up to 1850...*, London 1987, και τον ομώνυμο κατάλογο της συλλογής «μικροδελτίων» της Inter Documentation Company, Zug 1990, και ιδίως σ. 15-17 («Religions of China»), όπου τα βιβλιογραφικά στοιχεία πολλών από τις εκδόσεις της περιόδου ως το 1710, που επανεκδίδονται στην έκδοση του τυπογραφείου Θεοδοσίου.

ρα³⁴. Κρίνω πρόσφορο να δημοσιεύσω εδώ, μαζί με δική μου ελληνική περίληψη, την ανέκδοτη πρώτη αναφορά-πιστοποιητικό του «επιθεωρητή» της βενετικής λογοκρισίας Giovanni Merati³⁵, που δίνει χρήσιμα στοιχεία για το περιεχόμενο της έκδοσης αλλά και για τις αντιδράσεις που αναμενόταν να δημιουργήσει, και οι οποίες παραμένουν, για την ώρα, άγνωστες και αδιερεύνητες:

Adì 30 Maggio 1755

Ubbidiendo colla dovuta riverenza al Comandam(en)to degli Ill(ustrissi)mi ed Ecc(ellentissi)mi Sig(nor)i | Riff(ormato)ri dello Studio di Padova, ho riveduto la *Raccolta di tutte le Contro-|versie seguite in varj tempi tra Missionarj e Teologj in ordine | ai Riti Cinesi*, ch' è il titolo dato alla med(esi)ma dal Raccoglitore, ed ho ri-|trovato contener essa molti tra libri e libretti, alcuni in lingua Fran-|cese, altri dal Francese tradotti, altri Latini, e la mag(gio)r parte in lingua | italiana: tutti pero stampati prima del 1710, o nel detto anno: il que ap-|parisce dalla data della edizione in quelli che la anno; e in quelli che | sono stampati senza alcuna data, apparisce dal contesto, e si può sorti-|datam(ent)e conghietturare dalle questionj, che trattano, riguardanti questo | tempo, e non oltrepassanti il 1710. Per la qual cosa li detti Libri stampati, | componenti questa Raccolta non soggiacciono al Decreto di Clemente XI | *super omnimoda ac inviolabili osservazione* etc. emanato ai 25 Settembre | del 1710, col quale proibisce, che in futuro si scriva sopra la materia | dei Riti Cinesi nè da una parte nè dall' altra. Ho trovato in oltre | essere

34. Έτσι, η πρώτη ιησουϊτική έκδοση του βιβλίου του J. Gonzalez de Mendoza *Historia de las cosas mas notables, ritos y costumbres, del gran Regno de la China ...* (Roma 1585) μεταφράστηκε σχεδόν αμέσως στα ιταλικά (εκδ. Roma 1586, Genova 1586, Venezia 1586: αντίτυπα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, αριθ. 10. D. 179, 391. D. 275¹). Η πρώτη γαλλική έκδοση του βιβλίου του Ch. Le Gobien *Histoire de l'édit de l'Empereur de la Chine en faveur de la Religion Chrestienne ...* (Paris 1698) μεταφράστηκε σχεδόν αμέσως στα ιταλικά (Torino 1699). Οι δύο εκδόσεις της Κολωνίας (1700) πρωτοτυπώθηκαν στα ιταλικά (*Memorie Istoriche della Controversia de' Culti Cinesi...*, και *Raccolta di varie principali scritture ... Sopra la controversia delle Idolatrie e Superstizioni della China...*). Δεν έχω περισσότερα στοιχεία για την έκδοση *Esame dell' Autorità, e vera intelligenza delle Testimonianze degli Scrittori Gesuiti ...*, 1701, που ανατυπώνεται στην αρχή του τ. 3 της έκδοσης Θεοδοσίου. Πάντως, το έργο του Ch. Le Gobien είχε πρόσφατα ανατυπωθεί από αρκετούς άλλους Ιταλούς τυπογράφους της Βενετίας, με τον τίτλο *Lettere edificanti, e curiose, scritte dalle missioni straniere d'alcuni missionarj della Compagnia di Gesù...* (G. Bortoli, 1751-1752· A. Mora, 1752· M. Giotto - P. Valvasense, 1755).

35. ASV, Rif., Licenze, φάκ. 311 (1753-1755), αριθ. 63. Δίφυλλο: η έκθεση του «επιθεωρητή» καταλαμβάνει το πρώτο φύλλο (φ. 1^ο-1^ο). Στην πίσω όψη του δίφυλλου (φ. 2^ο) σημειώνονται από άλλο χέρι, και με ημερομηνία 5.6.1755, τα εξής: Teodosio Demetrio Stamp(ato)r di Venezia | con Term(inazio)ne in data di Palmira. Η «χρονία» αυτή αντικαθίσταται, στην έκδοση, με τη λιγότερο εξωτική «χρονία» της Augusta. Για την ανάγνωση ορισμένων συντομογραφιών του εγγράφου ευχαριστώ θερμά τον κ. Θ. Ι. Παπαδόπουλο, καθώς και τον συνάδελφο και φίλο κ. Δημήτριο Μιχαηλίδη.

questa Raccolta divisa secondo l'ordine dei tempi in quattro E-|poche, indicate ed esposte dal Raccoglitore nella Prefazione manus-|critta, che sono i quattro oggetti da lui propostisi in tutta l'opera. | Nella pr(im)a si dà un' esatta notizia del vasto Regno della China, e si descri-|vono i dissidj insorti in materia della Religione di quei Popoli. Nella | 2a. si espongono i motivi che anno indotto la S(anta) Congreg(azion)e di Propaganda | a spedire Legati e Lettere in quelle parti. Nella 3a. si descrive l'anda-|ta del Cardinal di Tournon, e quella di Mons(igno)r Mezza-barba nella | China, si espongono i decreti da loro formati, gli avvenimenti successi loro, | e il fine a cui dovettero soccombere. Nella 4a. si enunciano le diversi-|oni tenutesi onde non fossero pubblicati i sud(dett)i decreti; i molti opuscoli | [φ. 1^v] in varj tempi promulgatisi di piu Missionarj e Teologi tanto in | difesa quanto contra i predetti Decreti. La prima di queste Epoche ha intenzione l'Autore di dedicarla a S(ua) E(ccellenza) Prov(vedito)r Marco Foscarini, | la 2a. a S(ua) E(ccellenza) S(ignor) Piero Vendramin; la 3a. a S(ua) E(ccellenza) S(ignor) Marc' Antonio Dolfin; | la 4a. a S(ua) E(ccellenza) S(ignor) Antonio Gondalmer; nè per anche ha egli composto | le dediche. Ho ritrovato per ultimo che in essa Raccolta si | disputa dei Riti Cinesi se siano superstiziosi e idolatrici, oppure innocenti; e dai difensori dell' una parte e dell' altra si apportano le | Apologie e le risposte: il che secondo il mio riverente parere rende | la materia gelosa, per essere materia di Religione, che non va' | esente dall' animosità delle parti contendenti: 2 per essere stata | acremente sostenuta e difesa la innocenza di tali Riti da una il-|lustre Compagnia, la quale non lascerà probabilm(ente) di fare ogni | tentativo purché, uscita che sia in luce questa Raccolta, resti | proibita dalla Congregaz(ion)e dell' Indice: 3 per essere stati solen-|nemente condanati come pieni di superstizione ed idolatria | i Riti Cinesi da una Bolla del Regnante Pont(ific)e più efficace e | più forte della Costituz(ion)e Ex illa die di Clemente XI e delle altre | Bolle de' suoi Predecessori; ed essere stato così imposto fine ad ogni | Controversia su di tal punto. La mentionata Bolla del Regnante | Pont(ific)e confermatrice delle Bolle de' suoi Predeces(sor)i sarà posta in | fine dell' Opera, e così anche una Lettera Pastorale di Mons(igno)r Mezza-|barba. Questa è la riverente relazione, che ho l'onore di umiliare | alle Sovrane determinazioni dell' Ecc(ellentissi)mo Mag(istra)to, attestando in fine di | non aver rilevato in d(ett)a Raccolta cosa alcuna particolare che si opponga | alla Cattolica Religione, o ai Principi, o ai Buoni Costumi. In fede etc. | Giovanni Merati Chi Segue Pub(blico) Rev(isor)e

Περίληψη: Ο «δημόσιος επιθεωρητής» της βενετικής λογοκρισίας Giovanni Merati δηλώνει ότι ξαναεπιθεώρησε, ύστερα από εντολή των Αναμορφωτών, το εράνισμα με τίτλο *Raccolta...*, και διαπίστωσε ότι αποτελείται από ανατύπωση πολλών εκδόσεων που πρωτοδημοσιεύτηκαν σε διάφορες γλώσσες, και εκδόθηκαν όλες πριν από το 1710. Αυτό σημαίνει ότι τα περιεχόμενα δεν υπόκεινται στο διάταγμα του πάπα Κλήμη ΙΑ' (από 25.9.1710) που απαγόρευε οποιαδήποτε μελλοντική δημοσίευση για τη θρησκεία (τα «Τυπικά») των Κινέζων.

Το εράνισμα διαιρείται σε 4 τμήματα, κατά χρονολογική τάξη, που εξηγείται στον πρόλογο του ερανιστή: εκτίθενται συνοπτικά τα περιεχόμενα κάθε τμήματος, μνημονεύονται τα πρόσωπα στα οποία επιθυμεί να αφιερώσει ο ερανιστής τα 4 τμήματα του βιβλίου και σημειώνεται ότι οι αφιερώσεις αυτές δεν έχουν ακόμα συνταχθεί και δεν έχουν υποβληθεί.

Ως προς το κύριο περιεχόμενο του βιβλίου, την έκθεση των αντικρουόμενων απόψεων για το αν οι θρησκευτικές συνήθειες των Κινέζων αποτελούν δεισιδαιμονία και ειδωλολατρία ή είναι αφελείς και αθώες, ο επιθεωρητής κρίνει πως το θρησκευτικό αυτό ζήτημα είναι λεπτό λόγω του πάθους με το οποίο υποστήριξαν και υποστηρίζουν την άποψή τους, αντίστοιχα, η αντι-ιησουιτική και η ιησουιτική παράταξη. Νομίζει ότι, επειδή το βιβλίο παίρνει θέση εναντίον των ιησουιτικών θέσεων, η Εταιρεία μπορεί να προσπαθήσει να απαγορεύσει την απρόσκοπτη κυκλοφορία της *Raccolta*... θέτοντάς την στον Πίνακα Απαγορευμένων Βιβλίων. Ωστόσο, επειδή η αντι-ιησουιτική άποψη έχει ενισχυθεί από πρόσφατη βούλα του τωρινού πάπα, που επικυρώνει με ισχυρότερο τρόπο τις σχετικές παπικές αποφάσεις της περιόδου 1710 κ.ε. και επιτάσσει τον τερματισμό της διαμάχης, στο τέλος του βιβλίου θα τυπωθεί η παπική αυτή βούλα, καθώς και σχετική ποιμαντορική επιστολή του αρχιεπισκόπου Mezzabarba.

Τέλος, ο επιθεωρητής πιστοποιεί ότι στο βιβλίο δεν έχει εντοπιστεί τίποτε που να αντίκειται στην καθολική θρησκεία, στις αρχές και στα χρηστά ήθη.

Το έγγραφο δίνει, επομένως, ορισμένες ενδείξεις για το ιδεολογικό κλίμα της έκδοσης, που ίσως οδηγούν στους ίδιους πνευματικούς κύκλους που σχετίζονται με την έκδοση και τους στόχους της προγενέστερης *Vita di Maometti*(*o*), βλ. α' το ζήτημα, όμως, αυτό είναι πολύ σύνθετο.

Αρκετά σύνθετο φαίνεται να είναι και το ζήτημα της σχέσης εκδόσεων του τύπου αυτού με σύγχρονες ομόλογες «ιστορικοθρησκευολογικές» αλλά και «κοινωνικοανθρωπολογικές» ελληνικές εκδόσεις άλλων τυπογραφείων και εκδοτών, όπως, π.χ., το βιβλίο *Θρησκεία και έθη των Εβραίων* του Paolo de Medicis (μτφρ. Ι. Στάνου - έκδ. Π. Λαμπαντισιώτη, Βενετία, A. Bortoli, 1755), ή, ακόμη, και λίγο μεταγενέστερες εκδόσεις, όπως, π.χ., το εράνισμα *Ιστορία του βασιλείου της Κίνας* (μτφρ. Γ. Κωνσταντίνου - έκδ. Π. Λαμπαντισιώτη, Βενετία, A. Zatta, 1763). Αλλά μια τέτοια διερεύνηση ξεπερνά τα όρια της παρουσίασης αυτής.

4. 1756, Θεοδοσίου

EXERCITATIONES | CHRONOLOGICAE, CRITICAE | HISTORICO-LEGALES | DE FEUDIS | PRAESERTIM ITALICIS | CAMILLI MANETTI | UTINENSIS | J.U.D. ET IN FORO VENETO CAUSS. PATR. | [τυπογρ. κόσμημα] | AUGUSTAE VINDELICORUM. | MDCCLVI.

25,5×19 εκ., σελ. [10] + 220³⁶. Πραγματικός τόπος έκδοσης είναι η Βενετία

36. Η περιγραφή γίνεται με βάση το αντίτυπο της B.U.P., 74. a. 60 (αριθ. Γενικού Καταλόγου 265089). Ευχαριστώ τον παλιό μαθητή μου κ. Ευριπίδη Γαραντούδη για τη συνδρομή του στη φωτογράφιση και περιγραφή του αντιτύπου. Δύο ακόμη αντίτυπα της ίδιας έκδοσης βιβλιογραφεί, χωρίς να σημειώνει το τυπογραφείο και τον πραγματικό τόπο έκδοσης, ο

(η ένδειξη: AUGUSTAE VINDELICORUM αποτελεί «data forestiera»). Στη σελίδα τίτλου, δεξιά από το έντυπο τυπογραφικό κόσμημα (ίδιο με την έκδοση της *Raccolta...*, βλ. παραπάνω, αριθ. 3), έχει επιτεθεί σφραγίδα της (Πανεπιστημιακής) Βιβλιοθήκης της Πάντοβας. Τα αρχικά πέντε φύλλα δεν φέρουν αρίθμηση (αραβικός αριθμός 3 σημειώνεται μόνο στο κάτω μέρος του φ. 2^ο του βιβλίου). Τα φφ. 2^ο-3^ο καταλαμβάνονται από Αφιέρωση του συγγραφέα Camillo Manetti, με επικεφαλίδα: SIMEONI CONTARENO | SENATORI AMPLISSIMO, | ET | D. MARCI PROCURATORI MERITISSIMO | CAMILLUS MANETTI. Στα φφ. 4^ο-5^ο ακολουθεί ο Πίνακας Περιεχομένων (INDEX EXERCITATIONUM, Quae in hoc Volumine continentur.). Το κύριο μέρος του βιβλίου (οι 7 Exercitationes) καταλαμβάνει τις σ. 1-198, και έπεται το Ευρετήριο (INDEX RERUM NOTABILIUM), σ. 199-220.

Ανέκδοτο έγγραφο του «soprintendente alle stampe, e deputato» Gianfranco Pivati (ASV, Rif., Lettere degli Riformatori a ... Rettori, φάκ. 108 (1756-1757), από 25.8.1757) πληροφορεί ότι αντίτυπο του βιβλίου (Teodosio | Manetti de feudis con data di Augusta T 1) στάλθηκε στην Pubblica Libreria της Πάντοβας. Άλλωστε ο συγγραφέας του βιβλίου, Camillo Manetti, είναι γνωστή προσωπικότητα της εποχής, που συνδέεται τόσο με το Πανεπιστήμιο της Πάντοβας (όπου ήταν καθηγητής) και τη βενετική διοίκηση όσο και με τις ιδεολογικές ζυμώσεις του βενετικού «διαφωτισμού»: μετρημένα φιλελεύθερος και προσεκτικός στα ζητήματα των σχέσεων της Βενετίας με την Αγία Έδρα και της κυκλοφορίας νεότερων και «αιρετικών βιβλίων», δεν παύει να είναι και ένας από τους θαυμαστές των οικονομικών και πολιτικών θεωριών του Montesquieu³⁷.

Η έκδοση αποτελεί, με τα στοιχεία που διαθέτουμε ως τώρα, την *πρώτη αμιγώς λατινόγλωσση έκδοση* του τυπογραφείου Θεοδοσίου³⁸. Δεν γνωρίζουμε, πάντως, αν το βιβλίο είναι η μόνη παρόμοια έκδοση του τυπογραφείου Θεοδοσίου. Ενδέχεται να υπάρχουν και άλλες τέτοιες λόγιες εκδόσεις, όπως δείχνει ανέκδοτο μεταγενέστερο πιστοποιητικό της βενετικής λογοκρισίας (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 331 (1795-1796), αριθ. 1455, από 2. και 3.7.1795) που επιτρέπει στον Θεοδοσίου την έκδοση του εξής χειρόγραφου έργου εκκλησιαστικού δικαίου: Paulus Stephani J.U.D. De Sacrorum Canonum usu in rebus Theologicis ad virum Claris. Michaellem Dioclesinon (η εγγραφή δεν περιλαμβάνει, πάντως, σαφή

συγκεντρωτικός Κατάλογος των Εντύπων των Αμερικανικών Βιβλιοθηκών, της Βιβλιοθήκης του Αμερικανικού Κογκρέσου (*The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints*, τ. 358, σ. 533, NM 0167190, αντίτυπα της Newberry Library (Chicago) και της Princeton University Library).

37. Βλ., πρόσφατα, *Storia della cultura veneta...* ό.π. (σημ. 9), τ. 5/1, σ. 15, 97.

38. Ο Γ. Σ. Πλουμίδης, ό.π. (σημ. 1), σ. 92, σημειώνει και τρεις ελληνολατινικές εκδόσεις (αριθ. 35, 168 και 244 του καταλόγου των ελληνικών εκδόσεων του Θεοδοσίου, Α' I, σ. 121 κ.ε.), από τις οποίες όμως πραγματική «γκρεκολατίνα» είναι μόνον η πρώτη (*Λειτουργία ... Χρυσόστομου*, 1766), ενώ οι άλλες δύο αποτελούν εκδόσεις του *Τετράγλωσσου Λεξικού* του Γ. Κωνσταντίνου (1786, 1801).

δήλωση ότι γλώσσα του χειρογράφου είναι η λατινική· έτσι δεν μπορεί, για την ώρα, να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να πρόκειται για ελληνική, «ιλλυρική» ή αρμενική έκδοση του ίδιου τυπογραφείου). Αν το βιβλίο τυπώθηκε, μένει να βιβλιογραφηθεί.

Οπωσδήποτε, η λατινόγλωσση έκδοση του έργου του C. Manetti συνιστά ένα, ακόμη, ενδιαφέρον δείγμα των ποικιλότροπων, αλλά πιθανότατα και διστακτικών και ακαταστάλαχτων, ακόμα, αναζητήσεων του τυπογραφείου Θεοδοσίου στα δύο πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Έτσι, πέρα από τα δύο γνωστά και βιβλιογραφημένα ελληνικά εκκλησιαστικά έντυπα της περιόδου αυτής³⁹, προστίθεται τώρα και μια νέα, χρήσιμη ένδειξη για την ενδεχόμενη φιλοδοξία του Δημητρίου Θεοδοσίου να επεκταθεί και στο μη ελληνικό, λόγιο βιβλίο, με μια «ιστορικο-νομική» έκδοση που επιχειρεί μια αναλυτική παρουσίαση της ιστορίας του φεουδαλικού δικαίου και των ποικίλων κοσμικών και εκκλησιαστικών του διαστάσεων. Οι *Χρονολογικές, κριτικές, ιστορικο-νομικές μελέτες για τα φέουδα, και ιδίως τα ιταλικά* του Manetti δεν απευθύνονται, βέβαια, ούτε στο ελληνικό ούτε στο (μη ελληνικό) βαλκανικό και ανατολικό κοινό, προς το οποίο σκοπεύει το τυπογραφείο ιδιαίτερα από το 1759 κ.ε., με την αξιοσημείωτη και πολύγλωσση εκδοτική του έκρηξη και επέκταση. Μπορούν, όμως, να δώσουν την ευκαιρία για μια διερεύνηση αφενός των οικονομικών λόγων που υπαγορεύουν την ανάληψη τυπογραφικών εργασιών με ένδειξη ξένου τόπου έκδοσης, και αφετέρου των πολύ λιγότερο προφανών, αλλά ίσως υπαρκτών διασυνδέσεων του τυπογραφείου, ή παραγόντων του, με την ευρύτερη σύγχρονη κίνηση των ιδεών. Το βέβαιο είναι ότι η βιβλιογραφική έρευνα χρειάζεται να στραφεί με σοβαρότερο τρόπο και προς τις κατευθύνσεις αυτές, που —όπως και αρκετές άλλες— δεν καλύπτονται, δυστυχώς, ικανοποιητικά από τις ως τώρα βιβλιολογικές και οικονομικές μελέτες για τα βενετικά τυπογραφεία ελληνικής ιδιοκτησίας.

5. 1758-1765, κ.ε., Θεοδοσίου

α. Σλαβικές («ιλλυρικές») εκδόσεις:

- (1) [*Αλφαβητάριον*, 1758]
- (2) [*Ωρολόγιον*, 1762]
- (3) [*Ψαλτήριον*, 1762]
- (4) [*Απόστολος*, 1762]
- (5) [*Ανθολόγιον*, 1762]
- (6) [*Ευαγγέλια*, 1762]
- (7) [*Ευχολόγιον*, 1762]

39. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, *ό.π.*, σ. 121, αριθ. 1, 3· Θ. Ι. Παπαδόπουλου, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 99, 11, αριθ. 1333, 116.

- (8) [Λειτουργίαι, 1762]
- (9) [Οκτώηχος, 1762]
- (10) [Πεντηκοστάριον, 1762]
- (11) [Σύνοψις, 1762]
- (12) [Κατήχησις, 1764]
- (13) [Διδασκαλία Χριστιανική, 1764]
- (14) [Διδασκαλία των Επτά Μυστηρίων, 1764]
- (15) [Ωδαί Λέοντος του Σοφού, 1764]
- (16) [Αλφαβητάριον μέγα, 1764]
- (17) [Λεξικόν τριγλωσσον ... ιλλυρικόν, ελληνικόν, λατινικόν, 1764]
- (18) [Libretto della vita pura, 1764]
- (19) [Ιστορία της Τροίας, 1764]
- (20) [Αριθμητική, 1764]
- (21) [Λειτουργία διά τους ασθενείς, 1764]
- (22) [Dell' educazione della gioventù Cristiana, 1764]
- (23) [L'ufficio di tredici Santi della Nazione Slavona, 1764]
- (24) [Εξήγησις της θείας Λειτουργίας..., 1764]
- (25) [Delle nuove Beatitudini evangeliche, 1764]
- (26) [Ακολουθία Ιακώβου του Αδελφοθέου, 1764]
- (27) [Dottrina dell' Ufficio de' Cristiani, 1764]
- (28) [Αλφαβητάριον νέον..., 1764]
- (29) [Preparazione per la Santa Messa, 1764/1765]
- (30) [Μηνολόγιον, 1765]
- (31) [L'Ufficio della Madonna, 1765]
- (32) [Istoria di Lazaro Prencipe di Servia, 1765]

Οι 32 αυτές αβιβλιογράφητες και λανθάνουσες εκδόσεις προκύπτουν από το ανέκδοτο υλικό της βενετικής λογοκρισίας και πλουτίζουν σημαντικά τις γνώσεις μας για την έντονη δραστηριότητα της πρώτης δεκαετίας του τυπογραφείου Θεοδοσίου. Σημειώνω σύντομα μόνον σχόλια:

(1) Η πρώτη από αυτές εμφανίζεται στα πιστοποιητικά της λογοκρισίας με τον τίτλο *Abecedario ò sia Primi Rudimenti per i fanciulli, che imparano* (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 313 (1758-1760), αριθ. 264, από 2., 8. και 13.3.1758: Lingua Slava Litterale), και ίσως εγκαινιάζει τις σλαβικές («ιλλυρικές») εκδόσεις του Θεοδοσίου⁴⁰.

40. Στην ελλιπέστατη βιβλιογράφηση του Γ. Σ. Πλουμίδη, *ό.π.*, σ. 144 κ.ε., που αντλεί κυρίως από τη Σερβική Βιβλιογραφία του G. Mihailović, *Srpska Bibliografija XVII veka*, Beograd 1964, ως πρώτη «σλαβική» έκδοση του τυπογραφείου ορίζεται η *Σύντομος διδασκαλία...* του Θ. Προκόποβιτς (1759).

(2) Η έκδοση του *Ωρολογίου* συνδέεται, όπως φαίνεται, με την έκδοση μιας ολόκληρης σειράς σλαβικών ορθόδοξων βιβλίων (1761 κ.ε.)⁴¹, καθώς στο πιστοποιητικό της λογοκρισίας ο Γεώργιος Κωνσταντίνου (Georgio Constantino ή Constantini), γνωστός «επιθεωρητής» των σλαβικών εκδόσεων και σταθερός συνεργάτης και συντελεστής του εκδοτικού προγράμματος του τυπογραφείου Θεοδοσίου στα πρώτα χρόνια της δραστηριότητάς του, διαβεβαιώνει πως το *Orologio, o sia Diurno* αποτελεί, όπως και άλλα «ιλλυρικά λειτουργικά βιβλία της Ελληνικής [=Ορθόδοξης] Εκκλησίας», πιστή και χωρίς αλλοιώσεις ή προσθήκες μετάφραση του αντίστοιχου έργου που χρησιμοποιείται από το «ρωσικό γένος» [Nazione Moscovita] (ASV, Rif., Permessi di stampe, Terminazioni per stampe in data forestiera [στο εξής: Terminazioni], φάκ. 337 (1762-1768)).

(3) Είναι σαφές ότι με τη σειρά αυτή των λειτουργικών εκδόσεων, βλ. παραπάνω, (2), συνδέονται και οι αριθ. (3)-(14). Για τον αριθμό (3) ο Γ. Κωνσταντίνου εγγυάται, στα έγγραφα της βενετικής λογοκρισίας (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 315 (1761-1763), αριθ. 596, από 12. και 26.4.1762· ASV, Rif., Terminazioni, φάκ. 337 (1762-1768), από 26.4.1762), ότι είναι πιστή μετάφραση του *Ψαλτηρίου* [αλλού: Salterio, o sia li salmi di Davide], που είχε μεταφραστεί από τα ελληνικά και είχε τυπωθεί «in Moscovia in Idioma e caratteri Illirici».

(4)-(11). Οι οχτώ αυτές λανθάνουσες σλαβικές («ιλλυρικές») εκδόσεις πρέπει να τυπώθηκαν ύστερα από τις 30.7.1762 (και, πιθανότατα πριν από το 1764) και αποτελούν μερικές από τις πρώτες σλαβόγλωσσες εκδόσεις του τυπογραφείου Θεοδοσίου, ύστερα από τις τέσσερις πρώτες βιβλιογραφημένες ανάλογες εκδόσεις του της περιόδου 1759-1761⁴². Ανέκδοτα πιστοποιητικά της βενετικής λογοκρισίας, που υπογράφονται από τον Γ. Κωνσταντίνου, δίνουν την ακόλουθη περιγραφή τους (ASV, Rif., Terminazioni, φάκ. 337 (1762-1768) και Licenze, φάκ. 315 (1761-1763), αριθ. 673, από 12.6.1762): In esecuzione del rispettabile com(m)ando degli Ecc(ellentissimi)mi Sign(ori) Riformatori dello studio di Padova com(m)essomi, ho riveduti e collazionati con la possibile attenzione li Seguenti Libri, intitolati, cioè L' Ottoicho, Il Pendicostario, L' Eficologgio, L' Apostolo, Le Liturgie, La Sinossi, L' Antologio, e gli Evangelij, stampati in Venezia in Carateri, ed Idioma Greco, da Demetrio Teodosio, e tradotti e stampati in Moscovia in Idioma e caratteri Illirici; e ritrovando la Sudetta Traduzione in tutte le sue parti reale ed inalterabile, facio fede con mio giuramento di tale verita. — Georgio Constantini.

Το ίδιο έγγραφο περιλαμβάνει, με ημερομηνία 30.7.1762, την έγκριση της έκδοσης (προφανώς επανέκδοσης) των βιβλίων από τον Δημήτριο Θεοδοσίου «in

41. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, *ό.π.*, σ. 144 κ.ε., αριθ. 2 κ.ε.

42. Βλ. G. Mihailović, *ό.π.* (σημ. 40), αριθ. 37, 41, 44, 45· Γ. Σ. Πλουμίδη, *ό.π.*, σ. 144, αριθ. 1-4.

illirico sotto la Data di Mosca», με βάση τα πιστοποιητικά του «D^f Giorgio Constantini destinato particular Revisore con Term(inazion)e 25 Marzo caduto» και σχετική απόφαση από 15. και 16.4.1762, επειδή αποτελούν «semplice traduzione in Idioma, e Caratteri Illirici li libri qui sotto notati, di quelli già stampati in Greco».

Σημειώνω, εδώ, ότι το άνοιγμα αυτό πρέπει να περιλαμβανόταν και στους αρχικούς στόχους του τυπογραφείου, αφού, πριν ακόμη ο Δ. Θεοδοσίου εγγραφεί επίσημα στη Συντεχνία των Βιβλιοπωλών και Τυπογράφων (Απρίλιος 1755) και ενόσω εργαζόταν ακόμα στην επιχείρηση των Γλυκήδων, είχε ζητήσει από τη βενετική διοίκηση, στις 26.8.1754, να του δοθεί το δικαίωμα να τυπώνει λειτουργικά βιβλία σε σλαβική γλώσσα⁴³. Άλλωστε, είναι σαφές ότι για τη θετική απόφαση της βενετικής διοίκησης στο αίτημά του για την ίδρυση νέου τυπογραφείου και για την παροχή εικοσαετούς προνομίου αποκλειστικότητας για όλες τις σλαβόγλωσσες εκδόσεις του, βάρυνε κυρίως το στοιχείο των ευοίωνων εμπορικών προοπτικών που διέβλεπε η Βενετία από την επέκταση του βιβλιοεμπορίου της στη Βοσνία, Σερβία, Βουλγαρία, Ουγγαρία και Βλαχία.

Η προϋπόθεση αυτή εξηγεί, σε μεγάλο βαθμό, τον αποκλειστικό προσανατολισμό του τυπογραφείου, στην πρώτη του περίοδο, προς τις (ελληνικές, σλαβικές και, αργότερα, και αρμενικές) λειτουργικές, εκκλησιαστικές και «σχολικές» εκδόσεις.

(12)-(17). Οι έξι αυτές εκδόσεις περιγράφονται από τον Γ. Κωνσταντίνου στα πιστοποιητικά της λογοκρισίας, μαζί με το βιβλιογραφημένο *Μικρόν αλφαβητάριον* του 1764⁴⁴, ως ανατυπώσεις από εκδόσεις που είχαν δημοσιευθεί όλες «in Moscovia» (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 316 (1764-1766), από 15.3. και 6.4.1764· ASV, Rif., Mandati, φάκ. 341 (1759-1768/9)): Catechismo [και αλλού: Catechismo] Storico-Eclesiastico [Ecclesiastico] della Chiesa Greca· La Dottrina Cristiana· La Dottrina de' Sette Sacramenti· Le Ode di Leone il Savio· L' Abecedario [Abbecedario] grande· Dizionario di tre lingue, cioè Illirico, Greco, Latino.

(18)-(28). Του 1764 είναι και τα πιστοποιητικά για την έκδοση άλλων ένδεκα εκδόσεων, που αναγράφονται στο υλικό της βενετικής λογοκρισίας μαζί με άλλες έξι βιβλιογραφημένες εκδόσεις⁴⁵. Δύο χωριστές καταγραφές (ASV, Rif., Terminazioni, φάκ. 337 (1762-1768), από 6.4.1764· ASV, Rif., Mandati, φάκ.

43. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδα, *ό.π.*, σ. 101 κ.ε. Επίσης, σ. 20-22, για τη σχετική απόφαση της βενετικής Γερουσίας (από 5.4.1755) και για την οριστική εγγραφή του Δ. Θεοδοσίου στη Συντεχνία (25.4.1755).

44. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδα, *ό.π.*, σ. 144, αριθ. 13 (στα έγγραφα της λογοκρισίας: Il detto [=Abecedario] piccolo).

45. Apoftegmi de' Filosofi· Versi in Lode della Primavera· Letizia in Deo· Stichologia· Prediche spirituali· Ansietà del giovane studente. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδα, *ό.π.*, σ. 144-145, αριθ. 23, 22, 15, 21, 16 ή 17 (:), 19.

341 (1759-1768/9), από 6.8.1764) περιλαμβάνουν, ως χειρόγραφα ή ως έντυπα που τυπώθηκαν (in Moscovia), τις δέκα πρώτες από τις ένδεκα αυτές εκδόσεις: Libretto della vita pura· Storia di Troia [Istoria di Troja]· Aritmetica· Orazione per gl' infermi· Dell' educazione della gioventù Cristiana· L'ufficio di tredici Santi della Nazione Slavona· Esposizione della Messa, e paramenti Sacerdotali· Delle nuove [nove] Beatitudini evangeliche· La Messa di S. Giacomo Ap(osto)lo· Dottrina dell' Ufficio de' Cristiani, ενώ μια τρίτη καταγραφή (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 316 (1764-1768), από 2.8.1764) προσθέτει την ενδέκατη έκδοση: L' Abbecedario nuovo per li giovani da imparar a leggere le Sacre Carte. Σε όλες τις εκδόσεις δίνεται η «data di Mosca».

(29). Στα τέλη του 1764, ή, το πιθανότερο, στα 1765 τοποθετείται η επόμενη έκδοση, που απευθύνεται μάλλον σε καθολικούς σλαβόγλωσσους αναγνώστες: Preparaz(io)ne per la S(ant)a Messa etc. Tradotta dall' Idioma Latino, ed Italiano nel Linguaggio Slavo Litterale, ed Ilirico Volgare (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 316 (1764-1768), από 15. και 28.12.1764, και ASV, Rif., Mandati, φάκ. 341 (1759-1768), από 15. και 28.12.1764, και ASV, Rif., Mandati, φάκ. 341 (1759-1768/9), από 28.12.1764). Το πιστοποιητικό ανάγνωσης του χειρογράφου δεν το υπογράφει ο Γ. Κωνσταντίνου, αλλά ο «επιθεωρητής» Giananich.

(30)-(32). Εδώ δεν είναι σαφές αν πρόκειται για δύο ή τρεις εκδόσεις. Στην ακόλουθη πρώτη από τις δύο εγγραφές της βενετικής λογοκρισίας (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 316 (1764-1768), από 8.5.1765) δεν είναι σαφές αν ο Γ. Κωνσταντίνου «επιθεωρεί» ένα ή περισσότερα βιβλία (μήπως και *Σεληνοδρομιο*);: Minologio, contenente li Santi quotidiani, cogli Antifoni e preci delle feste di precepto, con le tavole pasquali delle feste mobili, Lunazioni, e l'ufficio della Madonna, stamp. in Mosca. Στη δεύτερη εγγραφή (ASV, Rif., Mandati, φάκ. 341 (1759-1768/9), από 29.5.1765) «επιθεωρείται» προς έγκριση ένα έντυπο και ένα χειρόγραφο βιβλίο: L' ufficio della Madonna stampato in Mosca· Libretto manos(critt)o Istoria di Lazaro Prencipe di Servia.

Δεν είναι σαφές, επίσης, αν το *Μηνολόγιον* συμπίπτει με το *Μηναίον* του 1765, και η *Ιστορία Λαζάρου Ηγεμόνος της Σερβίας* με το *Άσμα Ιστορικών διηγούμενον την μάχην μεταξύ των Σέρβων και των Τούρκων εις το πεδίον του Κοσσόβου*, του Ζαχαρία Ορφελίν, που σημειώνει ο Πλουμίδης⁴⁶.

Πάντως, όλες οι παραπάνω ενδείξεις ενισχύουν την εντύπωση ότι η σλαβόγλωσση παραγωγή του τυπογραφείου Θεοδοσίου πρέπει να είναι πολύ πλουσιό-

46. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδα, *ό.π.*, σ. 145, αριθ. 26, 27. Του τέλους του ίδιου χρόνου είναι και οι εγκρίσεις (in data di Petersburgo) της χειρόγραφης *Storia della Servia* (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 316 (1764-1766), από 5.12.1765· ASV, Rif., Mandati, φάκ. 341 (1759-1768/9) από 16.12.1765), που ίσως ταυτίζεται με τους αριθ. 24-25 του καταλόγου Πλουμίδα, *ό.π.*, σ. 145 (*Σύντομος εισαγωγή εις την ιστορίαν του σλαβο-σερβικού λαού*, 1765).

τερη απ' ό,τι μας επέτρεπαν να αντιληφθούμε τα παλαιότερα βιβλιογραφικά έργα και η πεπαλαιωμένη, πλέον, και ελλιπής μονογραφία του Γ. Πλουμίδη. Μια συστηματική διερεύνηση του υλικού της βενετικής λογοκρισίας θα αύξαινε, ασφαλώς, τον μη ευκαταφρόνητο αριθμό των γνωστών και βιβλιογραφημένων εκδόσεων⁴⁷, και θα βοηθούσε να αποτιμήσουμε καλύτερα την προσφορά του δραστήριου Γ. Κωνσταντίνου, και ίσως και άλλων παραγόντων του ελληνικού τυπογραφείου, στο σημαντικό άνοιγμά του προς το σλαβικό αναγνωστικό κοινό.

β. Αρμενικές εκδόσεις:

Ανάλογη συστηματικότερη αρχειακή και βιβλιογραφική διερεύνηση ίσως αποδώσει και αβιβλιογράφητα αρμενικά έντυπα του Θεοδοσίου. Έτσι, π.χ., το *Libro de virtù in armeno*, που εγκρίνεται στις 18. και 24.2.1773 (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 319 (1770-1774), ASV, Rif., Mandati, φάκ. 342 (1769-1780)), ίσως δεν ταυτίζεται με τη βιβλιογραφημένη *Χρηστοθήθεια* του 1772⁴⁸, αλλά με άλλο, αβιβλιογράφητο έντυπο.

47. Έτσι, π.χ., για την περίοδο ως το 1763, θα πρέπει ίσως να εξεταστεί η απόδοση στο τυπογραφείο Θεοδοσίου και των εξής εκδόσεων της βιβλιογραφίας Mihailović, ό.π. (σημ. 40): αριθ. 38 (Demetrius Csernovics de Mácsa, *Panegyricus illustris populi Illyriorum slavini*, 1759), 40 (*Oda na vospominanije vtorago Hristova prišestvija...*, 1760), 49 (*Kratkoje da prostoje o sedmih tajinstvah učitel'skoe nastavlenije*, 1763), 51 (*Oda na vospominanije...*, 1763, βλ. παραπάνω, αριθ. 40). Συστηματικότερη εξέταση χρειάζεται και για την περίοδο 1766 κ.ε. Έτσι, π.χ., σε αβιβλιογράφητα σλαβόγλωσσα έντυπα αναφέρονται, ίσως, οι δυσανάγνωστες άδειες της βενετικής λογοκρισίας προς το τυπογραφείο Θεοδοσίου, από 15. και 16.7.1766 και 20.1.1786 (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 325 (1784-1786): έγκριση ανατύπωσης σλαβόγλωσσου εντύπου από προηγούμενη έκδοση Βενετίας, και έγκριση ανατύπωσης σλαβικού έμμετρου έργου). Επίσης, το χφ. Ital. Cl. VII, 509 (12303) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (που, όπως και άλλα χειρόγραφα της ίδιας βιβλιοθήκης, παρέχουν πληροφορίες για σλαβόγλωσσα έντυπα και χρειάζεται να διερευνηθούν συστηματικότερα) αναφέρει και μεταγενέστερη αβιβλιογράφητη *Μικράν Κατήχησιν [Malij Katihisis']* του Θεοδοσίου, Βενετία 1811.

[Το κυρίως κείμενο του άρθρου μου αυτού είχε ήδη σελιδοποιηθεί, όταν, ύστερα από πολλές αναζητήσεις, κατόρθωσα να δω τη βιβλιογραφία των Sv. Burić, κ.ά., *Katalog knjiga na jezitsima jugoslovenskih naroda 1519-1867*, Beograd 1973. Πολλά από τα στοιχεία που δίνονται στο τμήμα 5 του άρθρου μου, καθώς και στη μονογραφία του Γ. Σ. Πλουμίδη, ό.π. (σημ. 1), πρέπει τώρα να διασταυρωθούν ή να συμπληρωθούν με τις πληροφορίες που δίνει η βιβλιογραφία αυτή για τις γνωστές «σλαβικές»-«ιλλυρικές» εκδόσεις Θεοδοσίου (1759-1815· πρβ., εκεί, αριθ. 12, 13, 39, 172, 182, 183, 211, 339, 440, 616, 667, 793, 911, 945, 1035, 1036, 1174 [με φωτογραφία του μονόφυλλου καταλόγου των σλαβικών εκδόσεων Θεοδοσίου ως τα 1772/1774], 1249, 1257, 1304, 1307, 1405, 1586, 1759, 1813, 1857, 1862, 1863, 1866, 1868, 1870, 1871, 1877, 2100, 2105, 2131, 2195, 2217, 2321, 2322, 2328-2330, 2336, 2338, 2339, 2441, 2459, 2489, 2504-2511, 2675, 2709, 2808, 2875, 2885· πρβ., επίσης, και αριθ. 2460: σλαβική έκδοση των Μαρκιδών Πούλιου, Βιέννη 1792-93).

Η αξιοποίηση των στοιχείων της βιβλιογραφίας αυτής, καθώς και των ενδεχόμενων νεότερων βιβλιογραφικών καταγραφών δεν είναι δυνατόν, δυστυχώς, να γίνει εδώ].

48. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, ό.π. (σημ. 1), σ. 149, Γ' 3.

Με την ευκαιρία σημειώνω ότι αβιβλιογράφητες στην Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα παραμένουν διγλωσσες ή πολύγλωσσες εκδόσεις που περιλαμβάνονται στην Αρμενική Βιβλιογραφία, όπως, π.χ., η *Δογματική επιστολή του Αγίου Λέοντος* (Léon, St., *Lettre Dogmatique*, en grec-latin-arménien, avec des notes, 1804 και 1805)⁴⁹ η *Σοφία Σολομώντος* (Salomon, Le Roi, *Livre de la sagesse*, en arménien-latin-grec, 1817 και 1854)⁵⁰ και σειρά άλλων εκδόσεων με ελλιπή χρονολογικά ή άλλα στοιχεία: *Αλφαβητάριον* (*Abécédaire grec-arménien*, accompagné de quelques traductions, texte en regard, 1819, in 12°. Ο ίδιος τίτλος και σε άλλη έκδοση: 1819, in -8°). *Βίος του μακαρίου Σιλβέστρου, επισκόπου Ρώμης της Μεγάλης· Ευσεβίου του Παμφίλου, Χρονικά· Λέων, τω αγαπητώ Φλαβιανώ· Φίλωνος, Περί Προνοίας· Σοφία Σολομώντος*⁵¹. Όλες, όμως, οι ενδείξεις αυτές χρειάζεται να ελεγχθούν με τη βοήθεια νεότερων και πληρέστερων Αρμενικών Βιβλιογραφιών, που, για την ώρα, παραμένουν αχρησιμοποίητες από τους βιβλιογράφους και ιστορικούς του ελληνικού βιβλίου.

6. 1762, Γλυκής

LETTERA SECONDA | AD UN AMICO | CHE CONTIENE | come una Risposta generale a tutte le Ragioni, | che in sostanza furono addotte nella stampa d'un certo libro con la data di Fossombrone, | CHE HA PER TITOLO | LETTERE DELL' ABATE N. N. MILANESE | AD UN PRELATO ROMANO, | Apologetiche della Compagnia di Gesù | contro due Libelli intitolati | RIFLESSIONI sopra il Memoriale presentato da | P. P. GESUITI | ALLA SANTITÀ DI PAPA | CLEMENTE XIII. | Felicemente regnante, | E APPENDICE ALLE RIFLESSIONI. | [τυπογρ. κόσμημα] | LUGANO, MDCCLXII. | Nella Stamperia Privilegiata della SUPREMA | SUPERIORITÀ ELVETICA nelle | Prefetture Italiane.

17×11 εκ., σελ. [4] + 188⁵². Πραγματικός τόπος έκδοσης είναι η Βενετία (η ένδειξη: LUGANO αποτελεί «data forestiera» πλαστή είναι, επίσης, η δήλωση του τυπογραφείου). Τα αρχικά δύο φύλλα δεν φέρουν αρίθμηση. Ο τίτλος, στο φ. 1^f. Στο φ. 2^f παρέχεται ο εξής τίτλος: APOLOGIA | DELLE RIFLESSIONI, ED APPENDICE | ALLE MEDESIME | Sopra il Memoriale presentato da P. P. Gesuiti | ALLA SANTITÀ DI PAPA | CLEMENTE XIII. | Felicemente Regnante. | In Risposte agli Opuscoli che escono in difesa de | P. P. della compagnia di Gesù. Στο μέσο του φ.

49. Βλ., π.χ., τον παλαιότερο κατάλογο του αρμενικού τυπογραφείου των Μελχιταριστών του Αγίου Λαζάρου της Βενετίας, *Catalogue des ouvrages publiés en diverses langues étrangères, 1710, 1910*.

50. Ό.π.

51. Βλ. Paul Karékin, *Bibliographie arménienne (1565-1883)*, τ. 1, 1883, σ. 86, 92.

52. Η περιγραφή γίνεται με βάση το αντίτυπο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, 61. C. 244.

2^ο, το παράθεμα: Cum talibus malis magis prolixo gemitus, ea fle-|tus quam prolixo libri debeantur. August. | Epist. 122.

Η έκδοση αποτελεί, με τα στοιχεία που διαθέτουμε ως τώρα, την *τρίτη, ίσως, ιταλόγλωσση έκδοση* του τυπογραφείου Γλυκή, ύστερα από τη *Vita di Maomet(t)ο* και τις *Dispaci Chirurgici* του S. Melli, βλ. παραπάνω, 1, 2. Πρέπει να τυπώθηκε ύστερα από τις 12.6.1762, όπως δείχνουν τα ανέκδοτα πιστοποιητικά και οι εγκρίσεις της βενετικής λογοκρισίας που επιτρέπουν στον Γλυκή να τυπώσει το βιβλίο «sotto la Data di Lugano» (ASV, Rif., Licenze, φάκ. 315 (1761-1763), αριθ. 638, από 10. και 12.6.1762, πιστοποιητικό του «επιθεωρητή» Gian Tommaso de Bonis, ASV, Rif., Mandati, φάκ. 341, (1759-1768/9), από 12.6.1762, ASV, Rif., Licenze, φάκ. 312 (1756-1757), από 12.6.1762, άδεια εκτύπωσης).

Η έκδοση αποτελεί απάντηση στο εξής τρίτομο βιβλίο που είχε κυκλοφορήσει, σε πρώτη έκδοση, δύο χρόνια νωρίτερα:

α. LETTERE | DELL' ABATE N.N. MILANESE | AD UN PRELATO ROMANO | APOLOGETICHE | DELLA COMPAGNIA DI GESÚ | contro due Libelli intitolati | RIFLESSIONI | Sopra il Memoriale presentato | DA' P. P. GESUITI | Alla Santità di Papa CLEMENTE XIII. | felicemente regnante, | E APPENDICE | ALLE RIFLESSIONI. | TOMO PRIMO. | Che contiene tre Lettere Apologetiche | CONTRO | LE RIFLESSIONI. | PRIMA EDIZIONE. | IN FOSSOMBRONE 1760. | Per Gino Bottagrifi, e compagni.

β. LETTERE | [...] | TOMO SECONDO. | Che contiene tre Lettere Apologetiche | CONTRO | L' APPENDICE ALLE RIFLESSIONI. | PRIMA EDIZIONE. | IN FOSSOMBRONE 1760. | Per Gino Bottagrifi, e compagni.

γ. DOCUMENTI | Inerenti alle Lettere Apologetiche | DELL' AB. N.N. | A favore della | COMPAGNIA DI GESU'. | TOMO TERZO. | Che contiene due Lettere. | Una d'un Cavaliere Spagnuolo ad un Amico | di Roma, l' altra d' un Ecclesiastico | di Marsiglia ad un' Amico di Lione; | con altre MEMORIE. | PRIMA EDIZIONE. | IN FOSSOMBRONE 1760. | PER Gino Botagriffi, e compagni.

11×17 εκ. Οι τρεις τόμοι του κυρίως έργου είναι δεμένοι σε ένα βιβλίο⁵³.

Τόμος Α': σελ. [4] + 5-96 (τα δύο πρώτα φύλλα χωρίς αριθμηση)· στο φ. 1^ο ο ψευδοτίτλος: RACCOLTA | D' APOLOGIE | EDITE, ED INEDITE | DELLA DOTTRINA, E CONDOTTA | DE' P.P. GESUITI | IN RISPOSTA AGLI OPUSCOLI | CHE ESCONO CONTRA | LA COMPAGNIA DI GESÚ. Στο φ. 2^ο ο κυρίως τίτλος· στη σ. 5 Πίνακας Περιεχομένων, και στις σ. 7-10 Προλογικό σημείωμα του εκδότη-τυπογράφου.

53. Η περιγραφή γίνεται με βάση το αντίτυπο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, 65. C. 178. Ευχαριστώ πολύ τη φίλη ιστορικό δ. Μαρία Πατραμάνη για την πρόθυμη συνδρομή της στην περιγραφή των αντιτύπων των *Lettera seconda...* και *Lettere apologetiche...*

Τόμος Β': σελ. [4] + 5-96 (τα δύο πρώτα φύλλα χωρίς αρίθμηση)· στο φ. 1^ο ο κυρίως τίτλος, στο φ. 2^ο Πίνακας Περιεχομένων.

Τόμος Γ': σελ. [97-100] + 101-190 (οι τέσσερις πρώτες χωρίς αρίθμηση· η αρίθμηση συνεχίζει την αρίθμηση του τ. Β')· στη σ. [97] ο τίτλος: DOCUMENTI | Inerenti alle Lettere Apologetiche | DELL' AB. N.N., και στη σ. [99] ο κυρίως τίτλος.

Ακολουθούν, με χωριστή αρίθμηση, τα εξής κείμενα:

LE | REE QUALITÀ | DEI | DUE LIBELLI | INTITOLATI | LE RIFLESSIONI | SOPRA IL NOTO MEMORIALE DE' P.P. GESUITI, | E L' APPENDICE | ALLE MEDESIME, | Dimostrate ai loro propri Autori, | IL PORTOGHESE, | ED | IL ROMANO | OPERA POSTUMA | DELL' ARCIPRETE | D. GIOVANNI BATISTA ZANDALOCCA | MANTOVANO. | TOMO OTTAVO. | 1760. per Gino Bottagrifi, e Compagni.

Σελ. [I-IV] + V-XXVI + 27-166. Τα δύο πρώτα φύλλα χωρίς αρίθμηση· ο κυρίως τίτλος στο φ. 2^ο [=σ. [III]].

IL | CORRIER ZOPPO | CON QUATTRO LETTERE DI RISPOSTA | ALL' AUTORE | DELLE RIFLESSIONI | SUL MEMORIALE | DATO AL PAPA | DAL | PADRE GENERALE DE' GESUITI | A' 31. Luglio 1758. | Aggiuntovi alcune Lettere, scritte da vari vescovi, | sopra | gli affari correnti dei Gesuiti in Francia. | TOMO DECIMO-OTTAVO. | Per Gino Bottagrifi, e Compagni. | 1761.

Σελ. [2] + 3-221. Το πρώτο φύλλο χωρίς αρίθμηση· ο κυρίως τίτλος, στο φ. 2^ο. Ύστερα από το κείμενο, στις σ. 222-231, Κατάλογος λατινικών και ιταλικών εκδόσεων του A. Zatta, Venezia 1762, και, στις σ. 231-235, Περιεχόμενα των τριών τόμων.

Η έκδοση του Γλυκή —όπως και η προγενέστερη έκδοση της *Raccolta ...* (1756) του Θεοδοσίου, βλ. παραπάνω, 3— δηλώνει μια ενδιαφέρουσα έμμεση εμπλοκή του τυπογραφείου στην έντονη σύγχρονη φιλο-ιησουιτική και αντι-ιησουιτική εκδοτική δραστηριότητα στην Ιταλία και στην Ευρώπη. Και εδώ χρειάζεται να διερευνηθεί περισσότερο αν η πρωτοβουλία αυτή του Έλληνα τυπογράφου οφείλεται απλώς σε περιστασιακή ανάληψη τυπογραφικής εργασίας ή συνδέεται με συμμετοχή παραγόντων του τυπογραφείου ή προσώπων του ευρύτερου κύκλου του στις ιδεολογικές και πνευματικές ζυμώσεις της εποχής.